

Impactes dels refugiats de la Guerra Civil espanyola a Andorra

Resum

La Guerra Civil espanyola contribueix al desenvolupament de la societat andorrana a través de la presència de refugiats. Andorra es va veure afectada per la tragèdia en què se submergien els seus veïns. Les autoritats andorranes, que a l'inici es mostren tolerants amb els refugiats, es veuen obligades a restringir els permisos de residència quan es troben sobrepassades pel volum de l'afluència, a mesura que el conflicte espanyol s'allarga. Les autoritzacions d'estada es limiten a pocs dies i només una petita part fixarà la residència al país. Així, el 1940, sobre una població de 4.121 habitants, tan sols hi consten 463 espanyols.

El conflicte va incidir sobre el territori nacional, amb especial ressò, a escala humana i econòmica. A més, aquells que optaren per instal·lar-se al Principat van deixar un llegat que va contribuir de manera positiva al canvi social.

Resumen

La Guerra Civil española contribuye al desarrollo de la sociedad andorrana a través de la presencia de refugiados. Andorra se vio afectada por la tragedia en la que se sumergían sus vecinos. Las autoridades andorranas, tolerantes en un principio, restringen los permisos de residencia de los refugiados, a medida que el conflicto español se alarga, ya que el volumen de la afluencia sobrepasa sus capacidades. Se limitan las autorizaciones a una estancia de pocos días y tan solo unos pocos fijaran la residencia al país. Así, el 1940, sobre una población de 4.121 habitantes, únicamente constan 463 españoles.

El conflicto incidió sobre el territorio nacional, de manera especial, a nivel humano y económico. Por otra parte, los que optaron por instalarse al Principado dejaron un legado que contribuyó de forma positiva al cambio social.

Paraules clau: Guerra Civil espanyola, coronel Baulard, refugiats, acollida, aprovisionament.



María Jesús Lluellas i Larrosa, doctora en Geografia i Història

Introducció

Andorra ha actuat, durant el segle xx, de país emissor i receptor de persones, un territori on les migracions han jugat un paper cabdal, ja que han impulsat la modernització i han influït en la identitat nacional. El segle passat va ser el segle de la transformació; el sector terciari va substituir el primari i, si el fenomen econòmic més important va ser el turisme, el fenomen social més rellevant van ser les migracions.

Una part dels fluxos migratoris que desencadenen la Guerra Civil espanyola i la Segona Guerra Mundial passen pel Principat. Andorra actua de territori d'acollida i de trànsit de milers de refugiats de les diferents parts en conflicte, amb independència de la seva ideologia. Els que arriben amb motiu de la Guerra Civil provenen de les comarques veïnes, majoritàriament catalans; una petita part, que es pot identificar amb nom i cognoms, s'arrela al país. L'arribada de catalans continua després de la Guerra Civil espanyola i coincideix amb el retorn d'andorrans fugits de l'ocupació alemanya; tots abandonen França cercant un refugi segur. D'altres recalen al país a la dècada dels cinquanta, cansats de la dictadura franquista.

L'afluència de refugiats de la Guerra Civil va tenir dos tipus d'impactes sobre Andorra: l'humà i l'econòmic. La presència de nombrosos refugiats en trànsit cap a d'altres destins, la majoria dels quals afronten una empresa arriscada i posen la vida en perill per entrar clandestinament al país, ultrapassa la capacitat d'acollida del territori nacional. Andorra estava mancada de les infraestructures necessàries per atendre'ls i les autoritats es van veure obligades a restringir les estades a un període de temps al més breu possible. Aquesta situació provoca un problema seriós d'abastiment que obliga el Consell General a fer-se càrrec de l'aprovisionament interior per garantir les necessitats nacionals.

Impacte humà

Els primers dies després d'esclatar la guerra, el pas de la frontera es realitza sense grans dificultats, fet que aprofiten molts residents de la Seu d'Urgell que tenen parents o amics al Principat. El nombre de persones arribades és tan important que alguns autors parlen d'invasió pacífica de Sant Julià, on es van congrega massivament. La majoria, en creure que el conflicte no havia de durar, van retornar pocs dies després. Entre els que van creuar la frontera, aquests primers dies, cal citar Justí Guitart, copríncep d'Andorra i bisbe d'Urgell, així com el delegat permanent de la Mitra, el vicari general suplent, el bisbe de Solsona i un grup de monges de la Sagrada Família de la Seu d'Urgell. A final de l'estiu, malgrat que les condicions s'han endurit en augmentar el control fronterer, entren clandestinament per la muntanya 107 capellans, religiosos i monges, de comarques veïnes.¹ Es tracta de gent assenyalada ideològicament i benestant, alguns amb passaports expeditos pel cònsol espanyol a Portvendres.²

El control de la frontera pels anarquistes de la Seu d'Urgell i alguna incursió de milicians en territori andorrà creen un sentiment d'inseguretat entre els mateixos refugiats i la població nacional. Per garantir l'ordre públic i defensar el territori, Andorra disposa tan sols d'un reduït cos de policia de set membres i d'un somatent de quaranta-cinc persones. En aquest context, el bisbe aconsella evacuar els religiosos abans de l'hivern de 1936. Amb

la finalitat de mantenir l'ordre públic, la neutralitat d'Andorra i la integritat del territori, el coprínep francès envia 140 gendarmes a les ordres del coronel Baulard.

El destacament francès entra el 27 de setembre de 1936 i roman al país fins al 1940. Des de la perspectiva de l'ordre públic, Baulard obliga els refugiats a registrar-se en arribar al país, control que és exercit conjuntament amb la policia andorrana. S'atorguen permisos d'estada d'entre tres i cinc dies que s'allarguen en el cas dels ferits i en la temporada d'hivern, per les dificultats de circulació al port d'Envalira. Un cop inscrits en el registre de la gendarmeria, el veguer francès concedia els salconduits corresponents per entrar a França. Aquells que aconseguien ser acollits com a treballadors d'una família andorrana podien quedar-se per temps indefinit.

La majoria dels refugiats entren al país per Sant Julià, després d'un trajecte habitualment ple de dificultats, molts famèlics i mal vestits. Tot i que els que tenien diners s'allotjaven preferentment en hotels i fondes, en el decurs de la contesa espanyola s'organitzen una sèrie de xarxes d'acollida per atendre el nombre creixent de refugiats. Mentre que els capellans, els monjos benedictins i les monges de la Sagrada Família rebien els nombrosos eclesiàstics que van creuar la frontera en la primera fase de la guerra, moltes famílies acollien refugiats a canvi de diners o treball. A tall d'exemple, a casa Molines pernoctaven més de trenta i menjaven quaranta. Està documentat que, des de 1936, existia a Escaldes una xarxa de reclutadors, finançada pel govern franquista, per captar joves fugits de l'Espanya republicana i dirigir-los a través de França a l'Espanya nacional.

A partir de la tardor de 1937, augmenta l'afluència de refugiats procedents no tan sols de les comarques veïnes sinó de gran part del territori català. S'inicia el fenomen de les macroexpedicions, algunes integrades per diversos centenars de persones, que es dirigeixen cap a la frontera andorrana. Majoritàriament estan formades per joves en edat militar que no volen combatre a l'exèrcit republicà, molts pagesos, obrers i alguns professionals i religiosos. Baulard estima que, tan sols en el mes d'octubre, han entrat més de mil refugiats, xifra que es redueix a la mitat el mes de novembre, per l'increment del control fronterer.³

Els fugitius s'obligaven a realitzar marxes perilloses i dures, algunes de quatre a cinc dies de durada. Les dificultats del trajecte, l'equipament insuficient, les dures condicions climatològiques, especialment a l'hivern, fan que experimentin nombroses baixes abans d'arribar. A més, moltes d'aquestes expedicions fracassen en ser interceptades i, fins i tot, trotejades pels carabiners.

Per la seva rellevància, cal fer esment de l'expedició en què viatjava el fundador de l'Opus Dei, Escrivá de Balaguer, amb set membres de la congregació. Entren a Andorra el 2 de desembre de 1937 i s'allotgen a l'Hotel Palacín d'Escaldes, on coincideixen amb el coronel Baulard. Posteriorment passen a l'Espanya Nacional a través de França.⁴

Davant l'arribada massiva de refugiats, alguns en un estat físic i moral deplorable, molts indocumentats, França ordena a Baulard que se'ls aculli, però escurçant al màxim l'estada. A tall d'exemple, el metge en cap de la gendarmeria constata una arribada massiva de refugiats, el 15 de febrer de 1938, dels quals una vintena presenten signes greus de congelació, alguns molt greus, que van requerir assistència sanitària urgent.⁵

En compliment de les ordres rebudes, Baulard intenta reduir al mínim la presència de

refugiats en territori andorrà. Són evacuats ràpidament a França amb salconduit de la Vegueria francesa i obligats a escollir zona de destí (l'Espanya nacional o França), excepte els que tenen feina o són assumits per famílies andorranes. Es dona el cas que alguns no volen abandonar Andorra per por de ser lliurats a les autoritats espanyoles. Per facilitar l'evacuació, Baulard intenta mantenir obert el port d'Envalira i organitza un pla d'evacuació sanitària.

Quan es produeix l'ofensiva d'Aragó i la caiguda de Lleida, l'abril de 1938, augmenta de nou l'afluència de refugiats, que, com succeïa, són evacuats sense incidents. En aquest moment, es comptabilitzen 1.200 refugiats de l'Espanya republicana en edat militar, 400 dels quals es troben a Escaldes i 500 estan en espera d'incorporar-se a l'exèrcit de l'Espanya nacional.⁶ L'afluència es redueix sensiblement a l'estiu, coincidint amb la batalla de l'Ebre i la recrudescència del control fronterer. Aquesta tònica es mantindrà fins a final del 1938, període en què, segons Baulard, arriben pocs grups i petits que són evacuats ràpidament, tot i que molts s'amaguen.

Durant l'hivern de 1937-1938 la Gendarmeria organitza una estructura d'assistència sanitària, bàsica però molt efectiva, per atendre els refugiats, que preveu un pla d'evacuació per als ferits i malalts. Són molts els refugiats que es beneficien d'aquesta assistència sanitària, segons es desprèn de la documentació del metge francès responsable, i les despeses generades són assumides per França i el Consell. El metge en cap i els infermers militars francesos atenen tant els refugiats com la població local, en col·laboració estreta amb els metges del país, els doctors Nequí i Maestre.⁷

S'estableixen dos centres d'infermeria, a Sant Julià i a la central d'Escaldes, a més dels punts de socors que efectuen el triatge al llarg de la ruta que segueixen els refugiats; també es preveuen punts d'aïllament per atendre els contagiosos. Fhassa hi col·labora posant a disposició les instal·lacions del seu hospital d'Andorra la Vella, on s'habiliten un quiròfan i nou llits. Les hospitalitzacions llargues són assumides per les monges de la Sagrada Família, mentre que els ferits greus són evacuats a Acs-dels-Tèrmes; aquesta evacuació es realitzava a l'hivern fent servir una xenilla sanitària. Els medicaments eren subministrats per la farmàcia central de l'Armada de Marsella.

La infraestructura assistencial es complementa amb la presència de gendarmes intèrprets que controlen l'estat de salut dels refugiats, als quals s'efectua sistemàticament una enquesta epidemiològica. Per obtenir el passaport sanitari que permeti entrar a França, es practica, de forma sistemàtica, la vacunació contra la verola, a banda de les mesures d'higiene ordinàries. També se'ls proveïa de roba i alguns queviures, proporcionats per la Creu Roja.



Metge curant els peus congelats d'un refugiats espanyol.

Autor: Desconegut Fons: ANA/FSG

L'ofensiva final sobre Catalunya, iniciada el 23 de desembre de 1938, amb la posterior caiguda de Barcelona, el 26 de gener de 1939, i l'ocupació de la Seu, el 5 de febrer, provoquen l'exili massiu cap a França de republicans de tot Catalunya; no obstant, una bona part retornarà uns mesos després. En previsió del possible increment de refugiats, que també podia afectar Andorra, Baulard havia procedit a l'evacuació sistemàtica per fer front a l'allau que s'albirava com a imminent; a principi de gener de 1939, tan sols comptabilitza 350 refugiats, a banda dels amagats.⁸



Brigadistes internacionals al pati de Casa de la Vall.
Fons: ANA/FSG

L'ofensiva sobre Catalunya desencadena

l'entrada massiva en territori andorrà de persones procedents de diversos punts, com la Seu, Mollerussa, Tremp, Ponts, Berga i Manresa. Tot i que no s'esperava la gran ofensiva fins a la primavera de 1939, la caiguda d'Organyà motiva que, a partir del 27 de gener, els refugiats de les regions veïnes comencin a acudir al Principat per por dels excessos dels exèrcits. Per evitar col·lapsar el país, Baulard negocia amb les autoritats militars espanyoles que evacuïn els militars i el gros de la població cap a Puigcerdà i que tan sols adrecin cap Andorra aquells que hi tinguin família o amics. No obstant, la desbandada provoca tant increment d'afluència que la població es duplica en tan sols uns dies.

El 8 de febrer de 1939 es comptabilitzen uns 3.000 refugiats civils, entre els quals hi ha uns centenars de dones i infants, a més de 600 militars. Tan sols tres dies després, l'11 de febrer, la presència de refugiats s'ha reduït a 2.000, per tornar a incrementar-se fins als 2.500 el 28 de març.⁹ Els refugiats són acollits pel Consell i la Gendarmeria en espais habilitats a l'efecte, on són atesos i evacuats al més ràpidament possible. Baulard ordena que marxin del país, excepte els malalts, amb llibertat per escollir França o Espanya. L'evolució del volum de refugiats en territori andorrà demostra que l'afluència es manté constant temps després de caure la Seu i que, simultàniament, la gendarmeria en va activar l'evacuació, malgrat que significués passar el port d'Envalira amb neu.

Segons afirma J. Termes, citant E. Vallès, unes 353.000 persones travessen la frontera francesa de final de gener fins al 10 de febrer de 1939.¹⁰ Per tant, tot i ser important, el volum de refugiats que entra al país al final del conflicte tan sols representaria l'1,5% de l'èxode català que travessa els Pirineus en aquestes dates.

Mesos després de finalitzar la guerra, el juny de 1939, el govern franquista tanca la frontera com a fórmula de pressió per la presència de refugiats republicans a Andorra. Cal esperar a final de 1939 per considerar normalitzades les relacions entre Andorra i Espanya; no obstant, les pressions encara es van fer sentir uns anys després de l'acabament de la guerra.¹¹

Resulta impossible determinar amb exactitud el nombre dels que van entrar, ja que les

fonts són diverses, insuficients i, en ocasions, contradictòries. Alguns autors francesos estimaven en 80.000 els refugiats de la Guerra Civil espanyola, xifra que resulta clarament exagerada, mentre que d'altres la rebaixen a 10.000. Per G. Lang, la xifra oscil·la entre 7.500 i 12.000, valors que, com explica el mateix autor, no tenen en compte ni els primers mesos de 1936 ni l'èxode de 1939.¹² Van ser molts els que van entrar, procedents de l'Alt Urgell, els primers dies del conflicte; malgrat que no es disposa de xifres, Badia parla d'invasió pacífica de Sant Julià.¹³ D'altra banda, durant l'èxode republicà de 1939, l'afluència de refugiats va ser tan important que la població andorrana s'arriba a duplicar. A partir de les xifres existents i tenint en compte que la guerra va durar 33 mesos, cal situar entre 16.000 i 20.000 les persones que arriben a Andorra durant la Guerra Civil espanyola. En aquest càlcul s'ha tingut en compte la informació proporcionada per Baulard i reproduïda per diversos autors, les estimacions de Lang i el ritme de les entrades documentades. El volum d'entrades va ser especialment intens en els primers moments del conflicte, així com en els gairebé deu mesos que van des de la tardor de 1937 al juliol de 1938 i en el període de final de gener fins al març de 1939, quan l'entrada de refugiats és elevadíssima i duplica la població nacional.

Impacte econòmic

El segon gran impacte sobre el territori andorrà es deriva de les necessitats d'aprovisionament per alimentar un volum de població molt superior a l'habitual. El consum nacional s'incrementa per la presència permanent de la gendarmeria francesa i l'arribada de refugiats. Abans del conflicte, la major part de les mercaderies importades provenien d'Espanya i els intercanvis hispanoandorrans es van desenvolupar amb normalitat fins al juliol de 1936. Amb motiu de la guerra, el proveïment d'Andorra va haver de prendre, forçosament, nous rumbos.¹⁴ Pel que fa a l'avituellament, el Consell adopta un paper protagonista, consistent a canalitzar les iniciatives privades; a través de la corporació es realitzen les transaccions més importants. Entre els articles més intervinguts pel Consell destaquen la farina i els cereals en general.

Els contactes amb l'Espanya republicana es mantenen, inicialment, afavorits per la proximitat amb la comarca d'Urgell. El 7 de setembre de 1936, el Consell estableix un acord relatiu als intercanvis comercials entre la Seu d'Urgell i Andorra que permet als representants del Comitè de la Seu adquirir fusta i nombrosos caps de bestiar a les fires d'Andorra; de vegades, valent-se de refugiats espanyols, van aconseguir grans quantitats de llana i bestiar que, a través de la Seu d'Urgell, proveïen la ciutat de Barcelona. Adquirien també els excedents de llet, entre 800 i 1.000 litres/dia, que recollien a la duana de la Farga de Moles i, al seu torn, hi dipositaven el correu. Els andorrans, a través dels representants comunals que es personaven a la Seu, adquirien oli, sabó i vi. Aquestes persones eren les úniques autoritzades per travessar la frontera a final del 1936.¹⁵

El Consell instaura, el mes de setembre de 1936, un registre d'importacions i exigeix als comerciants i particulars que declarin la possessió de certs productes com el blat, el blat de moro, la farina, el cafè, el sucre i la benzina. Pel que fa als preus interiors, la corporació emprèn una política netament intervencionista i determina que es facin les vendes en

pessetes, única moneda vàlida per a aquesta finalitat. Es fixen els preus de venda per al blat candial i la farina, el pa, el sucre i el cafè. S'intenta atorgar la màxima permissivitat a l'exportació de bestiar andorrà, però obligant a retenir al país unes quantitats mínimes, per tal de garantir el desenvolupament de les espècies i poder proveir la demanda interior. Aquesta dinàmica de control, iniciada l'any 1936, s'intensifica en el decurs de 1937, any en què les circumstàncies obliguen a racionar la venda de pa, sucre i gasolina; les mesures es complementen amb la distribució de fulls de racionament per al consum de pa. Malgrat els controls oficials, es desapareixen els preus interns; és el que passa amb la gasolina, el preu de la qual es quintuplica entre el 1936 i el 1940, i passa de 0,70 a 3,50 pessetes el litre.

A mesura que el conflicte evoluciona, es produeix una reducció progressiva dels fluxos comercials amb l'Espanya republicana i un increment paral·lel dels francoandorrans. A causa de l'augment de la població, França amplia els contingents de productes alimentaris destinats al consum andorrà. Paral·lelament, creix el contraban de productes francesos que a través d'Andorra es dirigeixen cap a l'Espanya republicana, necessitada de tota mena d'articles. El mes de maig de 1936 el Consell ja havia acordat la presència d'un encarregat a la frontera francoandorrana per controlar les mercaderies importades per Andorra.

El govern republicà lamenta, en el decurs de 1937, que el contingent de mercaderies acordat per Andorra es trobi per sota de les quantitats demanades, a causa de les circumstàncies ocasionades per la guerra. Quasi sincrònicament, l'Espanya nacional tramita l'enviament de mercaderies, en trànsit per França, cap a Andorra. Després d'aquest primer enviament els intercanvis amb la zona republicana disminueixen progressivament i, de manera paral·lela, s'incrementen amb la zona nacional, que oferia més facilitats per al proveïment. En definitiva, Andorra compensa les dificultats d'aprovisionament a l'Espanya republicana amb les facilitats ofertes per l'Espanya nacional, a les quals no va ser aliena la mediació del Bisbe d'Urgell. Per tant, les autoritats andorranes es decanten per negociar amb el govern de Burgos i establir ja en aquell moment —només un any després de l'inici del conflicte bèl·lic— els primers contactes polítics amb el govern del general Franco.¹⁶

D'altra banda, l'intercanvi comercial es veu entorpit per les dificultats per canviar bitllets del Banc d'Espanya per moneda de plata espanyola, que és objecte d'atresorament generalitzat. La falta de moneda de plata entorpeix la marxa del comerç nacional fins a l'extrem que no es poden portar a terme algunes vendes, amb el consegüent menyscabament econòmic. Després de la Primera Guerra Mundial, la moneda de curs preferent a Andorra era la pesseta.

En no circular moneda fraccionària, el Consell es veu obligat a emetre paper moneda per a les transaccions interiors. El 19 de desembre de 1936, la corporació posa en circulació una emissió pròpia de bitllets per valor de 50.000 pessetes. És convenient especificar que els bitllets emesos pel Consell no constitueixen una moneda, sinó que són vals destinats a facilitar les transaccions locals. L'emissió quedava garantida per bitllets del Banc Nacional d'Espanya, sota la responsabilitat del Consell. El mes d'octubre de 1937 se n'efectua una segona emissió per valor de 75.000 pessetes per pal·liar les dificultats amb què topen les transaccions comercials a causa de la falta de paper moneda.¹⁷

Els contingents de productes alimentaris, atorgats a Andorra per l'Espanya nacional, els

anys 1937 i 1938, evidencien un increment del consum interior en partides com cereals, oli d'oliva, conserves i llegums secs. En el cas de l'oli d'oliva, el 1938 es dupliquen els valors de 1930, mentre que en el cas dels cereals el valor es multiplica per quatre. Tot i que aquests increments evidencien un augment de població, el nombre real d'habitants de 1938 no s'ha duplicat ni, encara menys, quadruplicat. De ben segur que, juntament amb l'augment de la població, existeix un important comerç fraudulent de productes que des d'Andorra entren a Catalunya. La majoria d'autors que han estudiat aquesta època assenyalen el contraban com una activitat en auge en aquell moment. La preocupació que desperta el mercadeig il·lícit impregna les decisions del Consell, que prohibeix l'exportació de mercaderies a l'estranger, sota pena de multa consistent en el doble del valor del gènere; a més, es promet als denunciants una gratificació equivalent a la meitat del valor de la multa.

El llegat dels refugiats

La immigració política originada per la Guerra Civil estava integrada per persones joves, entre les quals hi havia professionals que, en fixar la seva residència a Andorra, beneficien el país en el pla cultural i social. Segons es desprèn de l'anàlisi dels registres de població de l'època, mig miler d'espanyols hi van fixar la residència, fet que confirma el paper d'Andorra com a territori d'acollida. Un cop arribats, s'integren amb relativa facilitat en una comunitat amb la qual comparteixen llengua i cultura. Van deixar empremta en la societat andorrana, tant per la seva activitat professional com per impulsar l'associacionisme cultural i esportiu. D'aquesta manera, es conforma una nova societat immersa en un procés de canvi, al qual contribueixen els que vingueren en aquest període d'inestabilitat. Entre els refugiats arribats a Andorra en aquesta època cal destacar un bon nombre de metges catalans de prestigi, que es van exiliar amb motiu de la Guerra Civil. Per a molts, França va ser el seu primer destí, la primera parada per a l'inici de camins més llunyans. Així, Joaquim Trias, íntimament lligat a la figura del metge andorrà Antoni Vilanova, exerceix un temps a Carcassona per passar posteriorment a Andorra, on funda una clínica a la capital i hi resideix fins al 1947, quan retorna a Barcelona. També l'intel·lectual i poeta Josep Estadella, exministre de Treball i Previsió Social (1933-1934), després de residir un temps a Carcassona, passa a Andorra, on romandrà fins al 1950. Igualment, van recalcar temporalment a Andorra després de passar per França els doctors Antoni Barcia i Josep Sastre. D'altres es van quedar definitivament al país per exercir la professió, com el Dr. Josep Farràs i l'exdiputat Miquel de los Santos Cunillera.¹⁸

No podem oblidar tampoc alguns empresaris de renom, com Higini Cierco (1921-2004), fill de catalans que estiuejaven a Andorra i que s'estableix al país durant la Guerra Civil, o l'escultor Josep Viladomat (1899-1989), que l'any 1941 opta per residir a Andorra, fugint de la dictadura franquista. També cal assenyalar els advocats Ramón Villeró, regidor republicà a la ciutat de Lleida, i Antoni Forné, que esdevindria secretari permanent del Sindicat d'Iniciativa. Menció especial mereix Francesc Escudé (1912-1998), nascut a la Seu d'Urgell i que, després de passar disset mesos a Sant Julià durant la Guerra Civil, es casa amb una andorrana el 1943 i esdevé síndic general (1967-1972).

Conclusions

Andorra actua de país d'acollida durant la Guerra Civil, paper que continuarà desenvolupant durant la Segona Guerra Mundial. En el decurs de la contesa espanyola, el Principat va acollir entre 15.000 i 20.000 refugiats, majoritàriament catalans, un volum equivalent a quatre vegades la població nacional. Els bons resultats de l'acollida van ser fruit d'una triple resposta coordinada: l'hospitalitat de la població local, la gestió de la gendarmeria francesa i la reacció del Consell General, que agafa les regnes de la situació i aconsegueix garantir l'aprovisionament del país, amb mesures extraordinàries de control. Cal destacar el paper de la gendarmeria, que organitza una estructura d'assistència sanitària, bàsica però molt efectiva, per atendre els refugiats.

Del total de refugiats espanyols que van transitar per Andorra durant la Guerra Civil espanyola, tan sols hi van fixar la residència mig miler, que representen el 3% dels que van entrar durant el conflicte. Aquests refugiats que opten per instal·lar-se es van integrar i, amb la seva vàlua personal, van col·laborar en la transformació de la societat andorrana.

Notes

- 1- BADIA, F. (1997). "El refugi de clergues i religiosos a Andorra durant la persecució religiosa de 1936-1939". *Societat d'Estudis d'Història Eclesiàstica Moderna i Contemporània de Catalunya*, p.171 i seg.
- 2- RUBIÓ, J. E. (2013). "El "Pelegrinatge a Lourdes" dels refugiats catalans a Andorra durant la Guerra Civil Espanyola (1936-1939)". *Papers de Recerca històrica*, volum 7, SAC, p. 122-125.
- 3- PELÁEZ, M. J. (2010) *Informes jurídicos y notas políticas sobre la situación política y jurídica de Andorra* www.eumed.net/rev/cccss/13/. Vegeu la correspondència de R. Baulard en annexos documentals.
- 4- LLAHÍ, A.; PIFERRER J. (2010) *Andorra: tierra de acogida*. Rialp, p. 35 i seg.
- 5- Informe del 25.07.1938, del tinent Berthezène, metge del destacament de la gendarmeria francesa. Consulteu Peláez, M. J., *opus cit.*, tercera part, p. 33.
- 6- SORIANO, A. (2006) *Andorra durant la Guerra Civil Espanyola*. Consell General d'Andorra, p. 95-96.
- 7- Informe del 25.07.1938, del tinent Berthezène, metge del destacament de la gendarmeria francesa. Vegeu Peláez M. J., *opus cit.* tercera part, p. 42.
- 8- FALQUÈS, M. A. (1979), *L'Andorre face à l'exode Républicain Espagnol de 1939*. IEA de Perpinyà, p. 14 i seg.
- 9- *Ibidem*.
- 10- TERMES, J. (1987) *Història de Catalunya*, dirigida per P. Vilar, vol. 6, p. 420.
- 11- CALVET, J. (2004) "Els espanyols refugiats a Andorra durant la postguerra. Una qüestió d'Estat". *Papers de recerca històrica* volum 4, SAC, p. 67 i seg.
- 12- LANG, G. (2016) "Andorra, país de pas i de refugi". *Papers de recerca històrica* volum 8, SAC, p.55-58.
- 13- BADIA, F. *Opus cit.*, p. 171 i seg.
- 14- LLUELLES, M. J. (1991) *La transformació econòmica d'Andorra*. L'Avenç, p. 210.
- 15- LLUELLES, M. J. *Opus cit.*, p. 216.
- 16- LLUELLES, M. J. *Opus cit.*, p. 220 i seg.
- 17- LLUELLES, M. J. *Opus cit.*, p. 211-213 i 229-230.
- 18- LLUELLES, M. J. (2016). "Impacte de les migracions a Andorra. Procés d'intercanvi d'idees i persones". *Ibix. Annals 2014-15*. Centre d'estudis comarcals del Ripollès, p. 47 i seg.